

Hikmət QULIYEV
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Folklor İnstitutu
e-mail: quliyevh@mail.ru

MOLLA NƏSRƏDDİN OBRAZININ PSIXOGENEZİSİ: GÜLÜŞ İŞLƏNİLMİŞ GÜNAHIN CƏZASI KİMİ

Açar sözlər: lətifə, gülüş, psixogenezis, Molla Nəsrəddin, fallik konflikt, ata ilə qarşıdurma, normadan kənara çıxma

PSYCHOGENESIS OF THE IMAGE MULLAH NASREDDIN: LAUGHTER AS A PUNISHMENT OF THE SIN

Summary

There is a rich experience of learning Mullah Nasreddin's anecdotes and image from the different aspects. Many investigations in this branch have been carried out in different countries such as Turkey, Azerbaijan, Europe and America. In those investigations, the anecdotes about Mullah Nasreddin were in the center of the attention and the comical behaviors of this image were analyzed.

In this article, unlike the current researches, the paremical expressions, belief and legend texts about Mullah Nasreddin have been chosen as the object of analysis and the author has tried to determine the psychogenesis of the behaviors of the image reflected in the anecdotes. The contradictions among the meaning and behaviors in the context of the name and epithets of the image Mullah Nasreddin have been looked through, the meanings given by the culture in the context of laughter have been explained from the psychoanalytic aspect.

The aim of the investigation is to determine the psychogenesis of the image Mullah Nasreddin using the anecdotes, including the etiological, interpretative genres of folklore (legend, rumor, belief, etc.).

Key words: anecdote, laughter, Mullah Nasreddin, phallic conflict, the confrontation with the father, to go beyond the norms

ПСИХОГЕНЕЗ ОБРАЗА МОЛЛЫ НАСРЕДДИНА: СМЕХ КАК НАКАЗАНИЕ ЗА ГРЕХИ

Резюме

Анекдоты Моллы Насреддина и образ Моллы Насреддина имеют богатый опыт в изучении с различных аспектов. В этой области были проведены многочисленные исследования, как в Турции и Азербайджане, так и в Европе и Америке. В этих исследованиях анекдоты о Молле Насреддине были выдвинуты на передний план, и смехотворное поведение этого образа было проанализировано.

В этой статье, вопреки текущим исследованиям, паремические выражения, тексты верований и легенд связанные с Моллой Насреддином, были выбраны как объект исследования, была сделана попытка определения психогенеза поведения этого образа в анекдотах. В статье были рассмотрены очевидные противоречия между семантикой образа Моллы Насреддина в контексте имен и эпитетов с его поведением, а также в психоаналитическом аспекте были изложены значения этого образа в контексте культуры.

Целью исследования является выявление психогенеза образа Моллы Насреддина с использованием фольклорных жанров этиологического и интерпретативного характера (легенда, верование, поверье и т.д.) помимо анекдотов.

Ключевые слова: анекдот, смех, психогенез, Молла Насреддин, фаллический конфликт, противостояние с отцом, исключение из нормы

Giriş. Molla Nəsrəddin lətifələri ilə bağlı dünyada çoxsaylı tədqiqatlar mövcuddur. Həmin tədqiqatlarda əsasən Molla Nəsrəddin obrazının mahiyyəti və lətifələrin yumoristik, komik və ironik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Lakin bizim bu araşdırmada qarşıya qoyduğumuz əsas məqsəd lətifələrdə bəzən müdrik, bəzən dəli, bəzən ağıllı, bəzən isə axmaq kimi

görünən Molla Nəsrəddin obrazının mahiyyətindəki gülüşün mənşəyini psixanalitik aspektdən təhlil etməkdir.

Məsələnin qoyuluşu. Türk və qeyri-türk, müsəlman və qeyri-müsəlman mədəni mühitlərində geniş yayılmış Molla Nəsrəddin obrazının psixanalitik kontekstdə təhlili çox az araşdırılmış və kifayət qədər aktual məsələdir. Bu baxımdan Molla Nəsrəddin lətifələrinə psixanalitik kontekstdə yanaşma obrazın lətifələrdəki gülüşdoğurucu davranışlarının mənşəyinin, komik və ironik xüsusiyyətlərinin təhlil edilməsini, eləcə də onunla bağlı əfsanə və rəvayətlərdə, inanc və deyimlərdə yer alan təsəvvürlərin də araşdırmaya cəlb olunmasını zəruri edir. Odur ki, lətifələrdə komik və ironik davranışlar sərgiləyən Molla Nəsrəddinin obrazının gülüş hədəfinə çevrilməsi ilə bağlı təsvirlərə, eləcə də onun qeyri-adi doğuluşu barədə inanc mətnlərinə psixanalitik kontekstdə yanaşmağa cəhd etmişik.

MOLLA NƏSRƏDDİN OBRAZININ PSIXOANALİTİK TƏHLİL PERSPEKTİVLƏRİ. Müxtəlif mədəni mühitlərin kəsişməsində yayılan və hər bir mədəniyyətin sosial-psixoloji kompleks və stereotiplərinin təsiri altında yenidən yaradılan Molla Nəsrəddin lətifələrinin psixanalitik aspektdən öyrənilməsi olduqca aktual problemdir. Bu istiqamətdə ən mühüm tədqiqatlar professor Seyfi Karabaşa məxsusdur (19: 299-305; 17: 235-264; 18: 169-193).

Molla Nəsrəddin lətifələrinin təhlili onu göstərir ki, Molla Nəsrəddin obrazı sakral və profan gerçəkliyin bütün norma və prinsiplərinə, tabu və qadağalarına, müqəddəs və toxunulmazlarına qarşı çıxır. Bu, özü-özlüyündə sosial reallıqla kəskin təzad təşkil edir. Əslində, çox zaman lətifələrdəki gülüş tabulanmış, qeyd və şərtsiz əməl olunmalı hökm və imperativlərin, sakral semantikalı konseptlərin ələ salınması ilə reallaşır. Psixosemantik baxımdan Molla Nəsrəddinin lətifələrdə Tanrıyla, Əzrayilla, hökmdarla, şəhərin qazısı və hakimi ilə, dərvişlə, seyidlə, arvadı və oğlu ilə qarşılaşdırılması, əslində, avtoritarlığın, fundamental konsept və doqmalara, norma və prinsiplərin pozulmasına, dağıdılmasına xidmət edir. Ən ali, ən toxunulmaz, ən müqəddəs, ən vacib, ən dəyərli, ən ağıla gəlməz, ən qeyri-mümkün olanların gülüş mühitində “məzə”, “lağ-lağı”, “alçatma” predmetinə çevrilməsinin semantikasının anlaşılması üçün bu mətnlərin psixanalitik kontekstdə öyrənilməsi həlledici əhəmiyyətə malikdir. Alan Dandes yazırdı ki, elə müqəddəs, elə tabu və yaxud elə iyrənc bir şey yoxdur ki, yumorun mövzusu ola bilməsin. Tamamilə əksinə, mədəniyyət tərəfindən müqəddəs, tabu və yaxud iyrənc hesab olunanlar yumor dəyirmanı üçün əsas materialı təmin edir (12: 249). Nəzərə almaq lazımdır ki, Molla Nəsrəddin lətifələrində komik davranışlar vasitəsilə diqqət mərkəzinə gətirilən məsələlər mədəniyyətdə müqəddəs dəyərə malik və toxunulmaz hesab olunan norma və prinsiplərdir.

GÜLÜŞ İŞLƏNİLMİŞ GÜNAHIN CƏZASI KİMİ VƏ YA “ELLƏR GÜLÜNCÜ” OLMANIN PSIXOSEMANTİKASI. Molla Nəsrəddin lətifələrinin psixosemantikasının öyrənilməsi üçün mühüm məqamlardan biri bu obraz barədə mövcud olan təsəvvür və inancların araşdırılmasıdır. Təsəvvüfi deyildir ki, ənənədə lətifələrlə bərabər, Molla Nəsrəddinlə bağlı müxtəlif deyim və inanclar, rəvayət və əfsanələr mövcuddur. Hesab edirik ki, Molla Nəsrəddinlə bağlı olan lətifələrin psixosemantik mahiyyətini dərinlən anlamaq üçün bu obrazın inanc və deyimlərdəki “ciddi” görünüşünü diqqət mərkəzinə gətirmək lazımdır. Odur ki, əvvəlcə Molla Nəsrəddinlə bağlı deyim və ifadələrə nəzər yetirək.

–“**Başına döndüyüm** məzəçi kişiymiş. Deyir, yaxşı kişi olub, **ona söyməh olmaz**” (22: 272).

–“Mollanın Allah öyün yıxısın. Onun adı çəkildi, gərəh **Allah rəhmət eləsin**” deyəsən. Demədirsə, gərəh **yeddisin** (yeddi lətifə - H.Q.) danışasan. Əyər danışmadınsa, onda gejë arvadın yanına gələjöh” (23: 306).

Yaxud müxtəlif regionlarımızda olan inama görə, gərəh Molla Nəsrəddinin adını çəkəndə **salavat çəkəsən**.

Təqdim etdiyimiz bu tipli deyim və inanclar (“başına döndüyüm”, “söymək olmaz”, “Allah rəhmət eləsin”, “salavat çəkmək”) ənənədə Molla Nəsrəddin obrazının sakral-mistik mahiyyətə malik olduğunu göstərir. İslam dinində müqəddəs hesab edilən və hörmət olunan şəxslərlə bağlı bir çox əlamətlər ona da aid edilir. Xatırlamaq yerinə düşər ki, ənənədə bu tipli müraciət (başına döndüyüm), yasaq (söyüş qadağası) və adətlər dini subyektlərə, müqəddəs şəxslər (seyid, imam, peyğəmbər) və obyektlərə (ocaq, pir, türbə) münasibətdə özünü göstərir. Beləliklə, istər Molla Nəsrəddinin adının çəkilməsi zəminində “rəhmətlik” təyininin zəruriliyi, istər ona qarşı söyüş yasağının olması, istərsə də “rəhmətlik” təyininin deyilmədiyi halda onunla bağlı yeddi lətifə danışmaq adəti bu obrazın ənənədəki sakral semantikasından xəbər verir. Hesab edirik ki, Molla Nəsrəddin obrazının müxtəlif türk xalqlarında mövcud olan fərqli epitetləri də (molla, əfəndi, hoca, xoca və s.) sakral semantikanın işarəsi kimi anlaşılmalıdır. Çoxsaylı dini, mistik xarakterli təyinatlar, eləcə də sosial-mədəni mühitdə hörmət və ehtiram məzmunu daşıyan epitetlər, əslində bu obrazın təbiətindəki ziddiyyətdən xəbər verir. Nəsrəddin obrazının adının qarşısında istifadə olunan “molla”, “hoca” təyidləri, əslində, müdrikliklə triksterliyi bir arada birləşdirən işarələrdir. İnanç və lətifələrin müqayisəsi bu obrazın mahiyyətindəki ziddiyyəti aydın şəkildə göstərir. “Molla”, “hoca”, “xoca”, “əfəndi” statuslarını daşıyan Molla Nəsrəddinin davranışları bu epitetlərin əks qütbündədir. Molla, hoca, əfəndi epitetləri bu obrazın ironik mahiyyətindən kənarında olduqları üçün gülüşyaradıcı işarəyə çevrilirlər. Odur ki, Nəsrəddin adının qarşısındakı təyidlər sosial nizamı işarələyən, müdriklik və sakrallıq simvolları kimi lətifə kontekstində paradoksallığın və oppozitivliyin əlamətinə çevrilirlər. Alan Dandes bu ziddiyyəti belə ifadə edir: “Adətən özündə axmaqlığı və müdrikliyi birləşdirən müdrik axmaq”... Həccanın müdrik axmaqlığı əsl gəzən oksimoron nümunəsidir” (10: 135).

Beləliklə, Nəsrəddin adı sosial harmoniya və nizamı, sakral və mistik əlamətləri ifadə edən təyidləri özündə ehtiva etdirir. “Molla”, “hoca”, “xoca”, “əfəndi” və s. kimi təyidlərin arxasında sosial münasibətlərdə xüsusi əhəmiyyətə malik olan ciddi personalar dayanır. Məsələn, Azərbaycan sosial-mədəni mühitində molla statusu bir tərəfdən dini titulu ifadə edirsə, digər tərəfdən də müəllim, öyrədən, yol göstərən məzmununu da bildirir. Yaxud “molla” təyini bilikli, savadlı, təcrübəli mənalarını da özündə birləşdirir. Göründüyü kimi, molla, hoca, əfəndi təyidlərinin ifadə etdiyi məna ilə Molla Nəsrəddinin sərgilədiyi (komik və ironik) davranışlar arasında kəskin ziddiyyət vardır. Hesab edirik ki, Molla Nəsrəddin obrazının mahiyyətindəki gülüşün psixosemantikasının izahında bu məqama – adla davranış arasındakı oppozitivliyə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Molla Nəsrəddin obrazının psixosemantikasının izahı baxımından əfsanə və ya rəvayət mətnləri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Əvvəlcə çoxsaylı variantları olan həmin etiooloji mətnlərin Azərbaycan folkloru arealından toplanmış nümunələrinə baxaq.

Azərbaycanın Saatlı rayonu ərazisindən toplanan folklor örnəkləri içərisində “Xəlifənin yuxusu” (**I mətn**) adlı mətnə təsvir olunur ki, “*Bəhlul, Nəsrəddin və Həsən adlı üç qardaş İmam Cəfər Sadiqin şagirdləri olublar. Bir gün onlar kitabdan oxuyurlar ki, bir bəşər dünyaya gələcək və onları həlak eliyəcək. Nə edəcəklərini bilməyən qardaşlar İmam Cəfər Sadiqə müraciət edirlər. O isə deyir: “Bəhlul, bala, sən onda bir uzun kişi olarsan, sən Bəhlul Danəndə diyəcəylər. Qarğıdan bir at qayırsan, minib uşaqların içinə verərsən özüyü, oyana çaparsan, bıyana çaparsan. Görəcəylər ayə, bı ağıldan getmişin biridi dənə, mün nəyin öldürəy? Deməli, o hesabın sən qalassan, ölmüyəssən. Nəsrəddin, bala, sən də o vaxtlar bir qoca kişi olarsan, başında da bir dənə yekə papağ. Gedərsən, uşaqlardan qayıtdöydü oynuyarsan. Deyəcəylər, ayə, bı hələ uşağdı dənə, mıyı neynerük öldürürü. Sən də elənçik qalacaxsan. Soora, Həsən, sən də bala, o gələn bəşər haqqında qiyabi yaxşı yaz. Yazınan, qoy sənə dəyib dolaşmasınar. O fakulteynən də sən qalacaqsan. Elə də oldı”* (30: 335).

Azərbaycanda yaşayan axısqa türklərinin bu barədə təssəvvürləri aşağıdakı kimidir: **(II mətn)** “Keçmişdə bir molla oliyer, özi də çox aqılmışdır. Onun bir koçi oliyer. Molla hər gün koçi kəsib üç dəfə çorba bişürüyər, tələbələrinən yiyər. Sora onun gəməklərini yığıb dua oxiyər, koç diriliyer.

Bir gün molla nəyəyə gediyer. Tələbələrinə də tapşırıyer ki, koçi kəsmiyəsiz. Siz oxuyamasız. Koç nadan olur.

Ancak mollanın tələbəsi Nəsrəddin tələbələrə diyer ki, koçi kəsib yiyax, bən oxumay biliyerim. Gəməkləri yığıb okurum, koç dirilur. Molla nə biləcəx ki, biz koçi yedux.

Koçi kəsib yiyerlər. Sora gəməkləri yığıyerlər. Amma düz yığıyerlər. Nəsrəddin oxuyər, koç ayağa kaxiyər, ancax nadan oliyer.

Molla misəfirluxdan gəlib görüyər ki, koç nadandır. Camahat da baxıb gülüyər. Biliyer ki, bu, Nəsrəddinin işidur. Diyer ki, bən deməmişdim ki, koça bögün dəgəyin! Səni görüm bu koç kimi ellərə gülünci olasin.

Mollanın kərgışı Nəsrəddini tutiyər. O gündən Nəsrəddinin bütün sözləri ellərə gülüncüdür” (1: 116).

Azərbaycanın Ağdaş rayonundan toplanan həmin mətnin başqa bir variantı isə belədir: **(III mətn)** “Bir şıxın (şeyxin – H.Q.), diir, üç şeyirdi olur. Bu şıx da çox böyük şıx olur. Bunun bir erkəyi var idi. Ət lazım olanda kəsirdi bir az götürürdü, surasını oxuyurdu gənə olurdu qoyun. Bir gün bu şıx öydə olmur. Şeyirdlər diyer ki, biz ki onun surasını bilirik. Kəsək yiyək, oxuyax, gənə dirilsin. Kəsillər dirilmir erkək. Babək kəsir, Nəsimi soyur, Molla Nəsrəddin də gülürmüş. Nəyə, erkək dirilmir. Gəlir şıx. Diyer: “Niyə belə?”. Diyer: “A usda belə da. Kəsdi, dirilmədi”. Diyer: “Kim kəsdi?”. Babək diyer: “Mən kəsdim”. Didi: “Səni kəsilsən”. Didi: “Kim soydu?”. Nəsimi didi: “Mən”. Didi: “Səni də soyulasan”. İrəhmətdih mollaya diyer: “Sən nəğarırdın bəs?”. Diyer: “Olara gülürdüm”. Deyir: “Allah səni də gülüş günə qoysun”. Unnan o gülüş gündədədi” (5: 169).

Bu tipli mətnlərə Türkiyədə də rast gəlinir. Həmin məsələ ilə bağlı türk alimi E.Tokmakçıoğlunun verdiyi nümunələrə də nəzər yetirək: **(IV mətn)** “Hocanın çox sevdiyi, üstündə əsdiyi bir quzusu var imiş. Mollaları bir gün quzunu kəsib qızardıb kəməli-afiyətlə yemişlər. Rəhmətlik “dəyəmək-tokatla” (sıxma-boğmayla – H.Q.) bu işi edənlərin kim olduğunu anlayır. Biri: “Mən quzunu tutub gətirdim”, biri “Mən başını kəsdim”, biri də: “Mən dərisini soydum”, o birisi də: “Mən də qızardıb bişirdim”. Aralarında biri sakitcə dururmuş. Hoca soruşur: “Bəs sən, nə elədin, molla?”. Şagirdi: “Mən də bunların halına baxıb-baxıb güldüm” deyir. Hoca bu cavabdan qəzəblənir və belə deyir: “Onda dünyanın sonuna qədər sənənin halına da gülsünlər!”. Hocanın dediyi olmuş. Buna görə də heç kim onun bədduasını almamağa çalışır” (31: 57).

E.Tokmakçıoğlu yuxarıdakı rəvayətin başqa bir variantını da təqdim edir: **(V mətn)** “Hoca (bir az məntiqdən kənar görünür) deyilənə görə, X əsr sufilərindən olan və Bağdadda asılaraq öldürülən Hüseyin İbn-i Mənsur-əl-Həllac, XV əsin əvvəllərində Hələbdə dərisi soyularaq öldürülən Seyid Nəsimi Nəsrəddin Hocanın dostları imiş. Üçü də Baba Şüca adlı bir şeyxin dərişlərimişlər. Şeyxin bir qoyunu var imiş... Hayvanı kəsərlər, soyarlar, bişirərlər, yiyərlər və sümüklərini bir yerə yığaraq Tanrıya dua edərlər və heyvan diriləmiş. Bir gün şeyxləri olmayanda üç dost qərar vermişlər: Mənsur qoyunu kəsib şişə taxar, Nəsimi dərisini üzər, Nəsrəddin Hoca da heç bir işə qarışmadan dostlarına baxıb-baxıb gülər. Bunlar yenə qoyunu yemişlər və sümüklərini bir yerə toplayaraq dua etmişlər. Amma qoyun dirilməmiş. Şeyx vəziyyəti öyrənəndə belə demiş: “Ey Mənsur, kəsilsən, asılasan, ey Nəsimi, soyulasan, Nəsrəddin sənə də qiyamətə qədər hamı gülsün!” (31: 58).

İstər Saatlı folkloruna aid olan, istər axısqa türklərinin danışdığı, istər Ağdaş folkloruna məxsus, istərsə də Türkiyədən toplanılmış hər bir mətndə Molla Nəsrəddin obrazının mənşəyindəki gülüş məsələsi izah olunur. Mətnlərin təqdim etdiyi informasiyalarda diqqəti cəlb edən məqamlara xüsusi baxaq:

I mətnin təqdim etdiyi informasiyaya görə:

–Molla Nəsrəddin (həmçinin Bəhlul Danəndə) İmam Cəfər Sadiqin şagirdlərindəndir;

–Ölümdən xilas olmaq üçün Molla Nəsrəddinə başına yekə papaq qoyub uşaqlarla “qayıqdöydü” oynamaq, özünü uşaq kimi aparmaq tövsiyə olunur;

II mətnin təqdim etdiyi informasiyaya görə:

–Molla Nəsrəddin keçmişdə yaşamış aqıl mollalardan birinin tələbəsidir;

–Mollanın qoçunu yediyi üçün ona qarğış edir və “O gündən Nəsrəddinin bütün sözləri ellərə gülüncdür”.

III mətnin təqdim etdiyi informasiyaya görə:

–Molla Nəsrəddin (həmçinin Babək və Nəsimi) çox böyük şıxlardan birinin şagirdidir;

–Şıxın erkəyini yedikləri üçün şagirdlər onun qarğışına tuş gəlir (Babək kəsilir; Nəsimi soyulur; Nəsrəddin “gülünc günə” qalır);

IV mətnin (E.Tokmakçioğlu) təqdim etdiyi informasiyaya görə:

–Molla Nəsrəddin Hocalardan birinin şagirdlərindəndir;

–Hocanın quzusunu kəsib yedikləri üçün şagirdləri onun qarğışına tuş gəlirlər; (şagirdlərdən biri bu hadisəyə güldüyü üçün “dünyanın sonuna qədər” gülünc vəziyyətdə qalır)

V mətnin (E.Tokmakçioğlunun digər variantı) təqdim etdiyi informasiyaya görə:

–Molla Nəsrəddin (həmçinin Mənsur Həllac və İmadəddin Nəsimi) Baba Şüca adlı şeyxin dərvişlərindəndir;

–Şeyxin qoyununu yedikləri üçün onun qarğışına tuş gəlirlər (müvafiq olaraq Mənsur qoyunu kəsdiyi üçün edam olunur, Nəsimi dərisini soyduğu üçün dərisi soyulur, Nəsrəddin də onlara güldüyü üçün ömürlük gülüş obyektinə çevrilir).

Bütün mətn variantlarının (biri istisna olunmaqla) yekdilliklə təqdim etdiyi motiv Molla Nəsrəddinin **müdrək və müqəddəs şəxslərdən birinin şagirdi olması və işlənmiş günahın cəzası olaraq gülüş hədəfinə çevrilməsidir**. Təbii ki, bu detallardan birincisi, yəni Molla Nəsrəddinin müdrək və müqəddəs şəxslərdən birinin şagirdi olması faktı onun adının qarşısındakı molla, hoca, xoca, əfəndi və s. epitetlərinin izahı və ya sübutudur. Bütün hallarda Nəsrəddin adının qarşısındakı epitetlər onu sakral-mistik semantika ilə bağlayır. Təsadüfi deyildir ki, P.N.Boratav ənənənin Molla Nəsrəddinə “təbiətüstü gücə malik”, “qarşısındakının düşüncələrini kəşf etmək qabiliyyətinə sahib” və s. xüsusiyyətləri yaraşdırdığını qeyd edir. Alim hətta Molla Nəsrəddinin çətinliyi olan şəxslərin yuxusuna girməklə onlara yol göstərməsi və toy edən şəxslərin onun türbəsinə girərək xeyir-dua alması barədə inancların olduğunu vurğulayır (9: 17-28). Təbii ki, Molla Nəsrəddinlə bağlı ənənədəki bu informasiyalar əfsanə, rəvayət və inanc mətnlərində daha çox rast gəlinməkdədir. Çünki ayrı-ayrı emosiyalar mədəniyyətdə mətn təzahürlərini taparkən informasiyalar emosiylərə müvafiq şəkildə mətnləşirlər (və ya janrlaşır). Rəvayət və ya əfsanə mətninin (və ya janrının) təqdim etdiyi informasiya, adətən, gülüş emosiyası (və ya onun hər hansı çaları) ilə müşayiət olunmur. Buradakı situasiya və davranışlar, ad və epitetlər birmənalı olaraq müəyyən bir folklorik gerçəkliyin izahına xidmət edir. Yəni Molla Nəsrəddinlə bağlı inanc, rəvayət və ya əfsanə mətnlərdəki informasiyalar onun sakral semantikasının əsaslandırılmasıdır. Deməli, təqdim etdiyimiz mətn variantlarındakı birinci motiv, yəni Nəsrəddinin sakral məzmunlu subyektlərlə

əlaqələndirilməsi bu obrazın adının qarşısındakı sakral-mistik epitetlərdə də öz əksini tapmışdır. Nəsrəddin adının qarşısındakı təyinlər və onun sakral semantikalı şəxslərdən birinin şagirdi olması ilə bağlı təsəvvürlər, əslində bir mahiyyətin fərqli təzahürləridir.

Qayıdaq mətn variantlarında təkrarlanan ikinci motivə – işlənmiş günahın cəzası olaraq Nəsrəddinin gülüş hədəfinə çevrilməsi məsələsinə. Hesab edirik ki, bu məsələnin izahına gülüşün mahiyyətindəki ziddiyyət semantikasını çərçivəsində baxmalıyıq. Bizə elə gəlir ki, buradakı faktların izahı, yəni *gülüşün günah zəminində cəza kimi verilməsi* məsələsi psixosemantik aspektdən təhlil olunmalıdır. Çünki əfsanə, rəvayət və inanc mətnləri vasitəsilə mədəniyyətin Molla Nəsrəddin barədə təqdim etdiyi informasiyalar, başqa sözlə desək, *gülüşlə bağlı olmayan janrların gülüş barədə interpretasiyası Molla Nəsrəddin obrazının psixogenezisinin müəyyənləşdirilməsi baxımından yeni rakurs təqdim edir və maraqlı elmi qənaətlərin ortaya çıxmasına şərait yarada bilər.*

GÜLÜŞÜN PSIXOGENEZİSİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ: “ŞEYXİN QOÇU” FALLİK QARŞIDURMANIN PREDMETİ KİMİ. Psixoloji gerçəkliyin mədəni mühitdə proyeksiyasını öyrənən psixanalitik metodun sosial antropoloji müstəvidəki qənaətlərini, xüsusən Edip kompleksi ilə bağlı yanaşmalarını^{1,324}Şeyxlə Molla Nəsrəddin arasında baş verən konflikt situasiyasına tətbiq etsək, aydın olar ki, Molla Nəsrəddinin Şeyxin qoçunu nadan etməsi, əslində Edipal kontekstə oğulun ata qarşısında günah işlətməsidir. Xüsusən də Şeyxlə Nəsrəddin arasındakı konfliktin nüvəsini təşkil edən qoç məsələsi bu qarşıdurmaya fallik kontekstə yanaşmanı zəruri edir. Mətdə Edipal kontekstdə ataya qarşı işlədilmiş günahın cəzası Molla Nəsrəddinin Şeyxin qarğışına tuş gəlməsi ilə - “ellər gülüncü” olması kimi əsaslandırılmışdır.

Mətnlərindəki situasiyalara diqqət yetirək: **şeyxin//şıxın//imamın//hocanın //mollanın qoçunu//erkəyini//quzusunu//qoyununu** kəsirlər. Deməli, burada şeyxə məxsus olana kənardan müdaxilə vardır. Əgər şeyx statusunda çıxış edən subyekt avtoritarlığı (yəni atanın tabeəddi gücünün) təcəssümü, günah predmeti olan qoçu isə onun fallik gücünün işarəsi hesab etsək, onda bu qarşıdurmanın mərkəzində **kişilikdən məhrum etmənin** dayandığını anlamış olarıq. Şeyxin fallik gücdən məhrum edilməsi – yəni erkəyinin//qoçunun “şikəst” hala salınması (başqa sözlə desək, onun axtalanması) cəza aktını aktuallaşdırır ki, bu da mətdə qarğış semantemi ilə işarələnir. S.Qarayev “Koroğlu” eposundakı ata-oğul konfliktinin psixanalitik semantikasına nəzər salarkən burada günah və cəza zəminində fallik gücdən məhrum etmənin aktuallaşdığını xüsusi vurğulamışdır. Tədqiqatçının gəldiyi qənaətlərdən aydın olur ki, eposda oğulun (yəni Koroğlunun) övladsızlığının əsasında ataya gözlərinin şəfası olan suyu verməməklə onu fallik gücdən məhrum etmə dayanır ki, bunun nəticəsində də oğulun özü fallik gücdən məhrum olur (26: 373). Yəni Koroğlu övladsızlıqla cəzalanır. Demək istədiyimiz odur ki, ataya qarşı işlədilmiş günah (və yaxud tabunun pozulması) birbaşa olaraq fallik gücdən məhrum etməni aktuallaşdırır. Şeyxin qoçunun kəsilməsi də, əslində atanın fallik gücdən məhrum edilməsidir. Bu isə, təbii olaraq, konfliktin ikinci tərəfinin də ata qarşısında işlənmiş günah zəminində cəzalandırılmasını zəruri edir.

Variantlarda digər “günahlılar” birbaşa olaraq ölümlə, metaforik şəkildə ifadə etsək, həyat enerjisinin əldən alınması ilə cəzalanırlar. Ata qarşısında günah işlədənlərin hər biri onun qarğışına tuş gəlir. Mətnlərdən aydın olur ki, Atanın qarğıışı ilə “Babək kəsilir”, “Nəsimi soyulur”, Nəsrəddin isə “gülünc günə” qalır. Yəni şeyxin qoçuna kim nə etmişdisə, müvafiq

¹ Folklor mətnlərinin psixanalitik kontekstdə öyrənilməsi ilə bağlı araşdırmalar Azərbaycanda problematik səviyyədə folklorşünas həmkarımız Səfa Qarayev tərəfindən aparılmaqdadır. Alimin bu sahədə bir sıra əsərləri də nəşr olunmuşdur: 24: 78-100; 25; 26: 361-483.

cəzasını alır. Mətnlərə görə, Molla Nəsrəddin isə həmin məqamda güldüyü üçün qiyamətə qədər gülüş hədəfinə çevrilir. Yəni Nəsrəddinin şeyxə – sakral ataya qarşı işlətdiyi günahın cəzası onun qiyamətə qədər gülüş hədəfi olmasına, alçaldılmasına gətirib çıxarır. Çünki burada gülüş hədəfi olmaq məhz günahın cəzası kimi mənalandırılır. Situasiyaya bir qədər də detallı şəkildə baxsaq görürük ki, Nəsrəddinin şeyxin qoçu kəsildiyi zaman nümayiş etdirdiyi davranış, yəni kənarında durub gülməsi nağıllarda və ya lətifələrdə rast gəlinən tərsinə davranışı xatırladır. Belə ki, S.Qarayevin də doğru müşahidə etdiyinə görə “Xalisə aş” nağılında nağıl qəhrəmanı yas yerində gülür, toy gördükdə isə ağlayır. “Hər iki məqamda da nağılın axmaq qəhrəmanı etdiyi tərsinəliyə görə cəzalandırılır” (25: 116). Deməli, şeyxin quzusunun kəsildiyi məqamda Nəsrəddinin də gülməsi, əslində tərsinə hərəkətdir. Onun cəzalandırılması elə bunun tərsinə hərəkət kimi təsəvvür olunmasından qaynaqlanır. Nəsrəddin güldüyü üçün şeyxin qarğışına tuş gəlir. Yəni şeyxin – simvolik olaraq Atanın qarşısında işlədilmiş günah qarğışla nəticələnir. Həmin qarğışın mahiyyətini anlamaq üçün isə Azərbaycan dilində yaşayan bir qarğış nümunəsini xatırlamaq yerinə düşər: “Səni görüm gülüş günə qalasan!”¹ Xalq dilində qarğış nümunəsi kimi işlənən bu ifadənin aktuallaşma konteksti də neqativ situasiya ilə bağlıdır. Baxmayaraq ki, gülüş pozitivliyin, xoş əhval-ruhiyyənin işarəsidir, lakin xalq dilindəki “gülüş günə qalmaq” deyimi, əslində neqativ mənə daşıyır, əl salınma və alçaldılma məzmununu ifadə edir. Bu, əslində, cəmiyyət tərəfindən icazə verilən və qadağan edilən ictimai nəzarətə işarə edir. Azərbaycan dilində “el qınağı” deyilən başqa bir ifadə də vardır ki, bu anlayış hər bir fərdin davranış və hərəkətlərini nizamlayan, qadağanedici ictimai nəzarəti bildirir. “Ellər gülüncü” olmaq deyimi də “El qınağına” tuş gəlməyi, ictimai nəzarətin vetolaşdırdığı münasibəti ifadə edir. Deməli, həm “ellər gülüncü”, həm də “gülünc günə qalmaq” ifadələri ictimai nəzarəti həyata keçirən – “El qınağı”nın hədəfinə düşməyi özündə ifadə edir. Yəni həmin deyimlərin aktuallaşma konteksti onu məhz qarğış, neqativ münasibət kimi təqdim edir.

Həmçinin metaforik olaraq, mətn variantlarından birində şeyxin qoçunun kəsildiyi məqamda Nəsrəddinin baxıb gülməsi, əslində, onun prosesə fiziki olmasa da, güləmək qoşulduğunu işarələyir. H.Berqson yazır ki, “...gerçək, ya da xəyali gülmə digər gülənlərlə bir anlaşma, müəyyən bir **gizli günah ortaqlığı** düşüncəsini özündə ifadə edir” (8: 14). Deməli, Nəsrəddinin mətndəki “baxıb-baxıb” gülməsi də, əslində, onu “günahlılar”-ın cərgəsinə qoşur və bu, onun cəzalandırılması zərurətini ortaya qoyur. Çünki şeyxin hər üç tələbəsi – qoçu nadan edənlər şeyxin qarğışına tuş gəlməklə, başqa şəkildə desək, özünü gülüş obyektinə çevirməklə, vəziyyətdən xilas olurlar. Əslində, Nəsrəddinin daim gülüşlə əlaqələnməsi, adı çəkilən məqamda gülüşün ortaya çıxması hər dəfə onun simvolik olaraq ölümdən xilas olmasıdır. E.Tokmakçıoğlunun təqdim etdiyi inanclarda deyilir ki, “Hoca üç şeydən qorxub, çəkinərmiş. Qara eşşək, qara qazı, **qara gülməz!**” (31: 56). Yaxud “Dörd tərəfi açıq, üstü qapalı bir şadırvanı (Şadırvan – adətən məscidlərin həyətinə olan, ətrafındakı kranlardan və ortasındakı fəvvarədən su axan, üstü qübbəli və ya açıq olan hovuz: 32) xatırladan, qapısında böyük kilid asılı olan türbəyə baxıb **gülməyinin**

¹ Folklorşünas Şakir Albaliyev Saatlı rayonunda bu deyimə bir qədər fərqli variantını müşahidə etmişdir: “Gülmə, gülünc olarsan, əppəyi linc olarsan”. Göründüyü kimi, bu ifadədə də – gülünc vəziyyətə düşməmək üçün başqasına gülməmək tövsiyə olunur. Deyimin xalq arasında olan “Gülmə qonşuna, gələr başına” variantında da eyni mövqe və münasibət hiss olunur. Paremilərdən görünən odur ki, başqasına gülmək hər hansı bir cəzaya məruz qalmanı labüd edir. Bu isə gülüşün mahiyyətində neqativ münasibətin, aqressiv emosiyaların da olduğunu açıq-aydın şəkildə göstərir.

² Hesab etmək olar ki, şeyxin qoçunun kəsildiyi məqam yaradılış anının imitasiyasıdır. Yaradılış simvolizə edən Şeyx-Ata-Tanrı həmin məqamda dünyanı yenidən yaradır. Şeyxin qəzəbinə tuş gələn “günahkarlar”ın taleyi onun qarğış-sözü ilə müəyyənləşir: “Babək kəsilir”, “Nəsimi soyulur”, “Nəsrəddin ellər gülüncü olur”. Burada başqa bir məqama da diqqət yetirək. Şeyxin qoçunu kəsən digər iki şagird ölümlə cəzalandırılır. Nəsrəddin isə qarğışına tuş gəlməklə, başqa şəkildə desək, özünü gülüş obyektinə çevirməklə, vəziyyətdən xilas olur. Əslində, Nəsrəddinin daim gülüşlə əlaqələnməsi, adı çəkilən məqamda gülüşün ortaya çıxması hər dəfə onun simvolik olaraq ölümdən xilas olmasıdır. E.Tokmakçıoğlunun təqdim etdiyi inanclarda deyilir ki, “Hoca üç şeydən qorxub, çəkinərmiş. Qara eşşək, qara qazı, **qara gülməz!**” (31: 56). Yaxud “Dörd tərəfi açıq, üstü qapalı bir şadırvanı (Şadırvan – adətən məscidlərin həyətinə olan, ətrafındakı kranlardan və ortasındakı fəvvarədən su axan, üstü qübbəli və ya açıq olan hovuz: 32) xatırladan, qapısında böyük kilid asılı olan türbəyə baxıb **gülməyinin**

“ellər gülüncü” olması məsələsinə mətndə başqa bir işarə də vardır. Mətndə təsvir olunur ki, “Molla misəfirluxdan gəlib görüyər ki, koç nadandır. Camahat da baxıb gülüyər”(1: 116). Deməli, Şeyxin qoçunun nadan olmasına camaat baxıb gülür. Əslində, bu, şeyxin alçaldılması, təhqir olunmasıdır. Bu məqamda camaat – “ellər” şeyxin qoçuna gülür, dolayısı yolla, şeyxə gülür: Şeyx təhqir olunur. Deməli, burada da gülüş, daha doğrusu, gülünən tərəf təhqir olunan, alçaldılan kimi mənalandırılır. Şeyxin qarğıışı ilə də Nəsrəddin “ellər gülüncü” olur. Beləliklə, hər iki halda gülüş, yəni gülünc olmaq alçaldılmaq kimi mənalandırılır.

“ÖZÜNÜ UŞAQ KİMİ APARMAQ”, “UŞAQLARLA OYNAMAQ” NORMADAN KƏNARA ÇIXMA VƏ YA KONFLIKTDƏN YAYINMA ÜÇÜN “ÇIXIŞ YOLU” KİMİ. Məsələnin təhlilini davam etdirmək üçün birinci mətndəki başqa bir fakta yenidən baxaq. Mətndə təsvir olunur ki, İmam Cəfər Sadiqin şagirdləri kitabdan oxuyurlar ki, bir gün bir nəfər şəxs gələcək və onları öldürəcəkdir. Ölümdən xilas olmaq üçün Nəsrəddinə *özünü uşaq kimi aparmaq*, uşağa çevrilmək tövsiyə olunur. Müqayisə edəndə aydın olur ki, burada digər variantlardakı qoçun/erkəyin şikəst edilməsi motivini ölüm təhlükəsi əvəz etmişdir. Deməli, özünü uşaq kimi aparmaq yetişkənlikdən kənarda qalmaq, yəni fallik qarşıdurmanın subyektiviyyətdən imtinadır. Belə çıxır ki, Nəsrəddinin uşaq cildinə girərək gülüş hədəfinə çevrilməsi onu şeyxlə fallik qarşıdurmadan uzaqlaşdırır, ziddiyyəti başqa bir müstəviyə keçirir. Nəsrəddinin uşaq pozisiyasına keçməsi şeyx – Ata qarşısında işlədilmiş günahdan yayınmağın, atanın qəzəbinə tuş gəlməkdən qurtulmağın yolu kimi özünü göstərir. Çünki Atanın qoçunun kəsilərək şikəst hala salınması simvolik olaraq atanın fallik gücünə müdaxilə kimi qavranılır. Bu konflikt mahiyyəti etibarlı ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda Dirsə xanla Buğac arasında baş verən toqquşmanı xatırladır. Belə ki, həddi-bülüğa çatan Dirsə xanın “oğlancığı” məhz buğa ilə döyüşdən sonra Buğac adını alır və bu, Dirsə xanla – ata ilə toqquşmaya gətirib çıxarır (27: 91). Eposun süjet məntiqi axarında Dirsə xanla – Ata ilə Buğac – Oğul arasında toqquşma bu məqamdan başlayır. Deməli, Dirsə xanın “oğlancığı”nın buğanı öldürməsi simvolik olaraq atanın tabeəti gücündən xilas olmağı işarə edir. Buğa isə erkəkliyin, gücün, atanın simvolik işarəsidir. Buğac məhz buğanı öldürməklə (Nəsrəddinin Şeyxin qoçunu “şikəst” etməsi kimi) ata qarşısında “günah” işləmiş olur. Başqa sözlə desək, Dirsə xanla “oğlancığı” arasında toqquşmadakı buğa, şeyxlə Nəsrəddin arasında konfliktdəki qoç eyni metaforik-simvolik işarələrdir. Hər ikisi konfliktə səbəb olan fallik metaforalardır.

Eyni zamanda ölümdən xilas olması üçün Nəsrəddinə tövsiyə olunan davranış – **“uşaqlarla oynamaq”**, bütövlükdə Molla Nəsrəddin obrazı üçün xarakterik olan əlamətin etiologiyasıdır. Molla Nəsrəddinin lətifələrdəki triksterik davranışları (19: 299-305; 27: 157-171) ilə bu obraz barədə rəvayətlərdə təsvir olunan əlamətlər arasında əlaqə vardır. Sanki mədəniyyət Molla Nəsrəddinin lətifələrdəki triksterik davranışlarını rəvayət texnologiyası ilə interpretasiya edir. Yuxarıda təqdim olunan rəvayət Molla Nəsrəddinin qeyri-adi hərəkətlərinin izahını ona tövsiyə olunmuş davranışla “ölümdən xilas olmaq üçün uşaq cildinə girmək”lə izah edir. Təbii ki, uşaqlarla oynamaq, onlara qoşulmaq uşağa aid olan statusun və

başına mütləq pis bir iş gələr” (31: 56). Hər iki inancda gülüşün əksinə olan vəziyyət neqativ planda təqdim olunur. Nəsrəddinin qorxub çəkdiyi üç nəsnədən biri də **“qara gülməz”** adamdır. Digər inancda da türbəyə baxıb gülməyənin başına pis bir işin gələcəyi düşünülür. Deməli, Nəsrəddin və onunla bağlı olan gerçəklik birbaşa olaraq, gülüşlə əlaqələndirilir. Molla Nəsrəddinə və yaxud onun adı ilə bağlı olan əşya, davranış, lətifə və s.-yə gülmək, əslində, psixoloji olaraq, gülənlər sırasına qoşulmaqdır. Yəni gülmək rəvayət mətnlərindəki “günahkarlar” cəbhəsində deyil, əks tərəfdə olmaqdır (24: 78-100). Mətndə bu gerçəklik sanki Molla Nəsrəddinin tələbi kimi görünür. Əslində isə lətifəyə gülməklə biz psixoloji olaraq özümüzü gülünc olmaqdan xilas edirik. Necə ki, “üstünə gülünən, gülünc vəziyyətə düşən heç bir şey insanı qorxuda bilməz” (6: 58).

ələmətlərin qəbul edilməsini şərtləndirir ki, bu halda Molla Nəsrəddin “**günahlılar**” sırasından xilas olmuş olur. Azərbaycan dilində uşaq ilə bağlı olan başqa bir deyimi yadıma salmaq: “**günahsız uşaq**”. Təbii ki, uşaq sözünün qarşısındakı “günahsız” təyini, bütövlükdə insanlığın, mədəniyyətin uşağa verdiyi sosial statusdur. Sosial münasibətlər zəminində uşağın böyüklərlə heç bir sahədə konfliktə olmaması, maraqlarının toqquşmaması, hesab edirik ki, bu deyimdəki “günah”sızlığı izah edir. Deməli, mətdə Nəsrəddinə tövsiyə olunan çıxış yolu – “uşaqlarla oynamaq”, şeyxlə qarşıdurmadan yayınmağı ifadə etməklə yanaşı, oppozisiya tərəflərindən birinin fallik simvoldan məhrum edilməsini – “uşaqlaşdırılmasını” (uşağa çevrilməsini – transformation into child) bildirir.¹ Müqayisə üçün türk xalqlarının orta qəhrəmanı Dədə Qorqudla bağlı bir faktı xatırlatmaq istərdik. Əfsanə və rəvayət mətnlərində Dədə Qorqudun Əzrayıldan qaçması ilə bağlı müxtəlif təsvirlər mövcuddur. Həmin mətnlərdə Dədə Qorqudun Əzrayıldan – ölümdən qaçarkən gölün kənarında oynayan uşaqların arasına girməsi, üz-gözünə palçıq sürtməklə gizlənməsi diqqətə çatdırılır (7: 43-44). Eyni situasiyanı Azərbaycan folklorunun digər bir komik qəhrəmanı olan Hacı Dayı ilə bağlı da müşahidə edirik. Lətifələrdən birində təsvir olunur ki, Hacı Dayı qocalıb əldən düşdüyü vaxt Əzrayılın gəldiyini görür və tez əlinə uşaq əmziyi alaraq süd içməyə başlayır (3: 185). Bununla o, özünü uşaq kimi təqdim etməklə Əzrayıldan – ölümdən qaçmağa nail olur. Göründüyü kimi, həm Molla Nəsrəddin, həm Dədə Qorqud, həm də Hacı Dayı ölümdən qaçmaq üçün özlərini uşaq cildinə salırlar. Lətifə kontekstində komik davranış – oyunbazlıq və ya kələkbazlıq kimi görünən bu aktın arxasında konfliktədən qaçma və yaxud gülüş vasitəsilə konflikt tərəflərindən birinin aradan qaldırılması ideyası dayanır. Uşaq cildinə girmə isə, bütün səviyyələrdə qarşıdurmadan, eyni zamanda fallik toqquşmadan da kənarlaşmanı ifadə edir. Hesab etmək olar ki, **Şeyxdən, atadan, Əzrayıldan qaçma simvolik olaraq ekvivalent mənəni bildirir**.

Göründüyü kimi, rəvayət mətnlərinin təqdim etdiyi informasiyadan aydın olur ki, Molla Nəsrəddinin gülüş hədəfinə çevrilməsi məhz günahının cəzasıdır. Şeyxin qoçunun kəsilməsi – atanın erkəklikdən məhrum edilməsi situasiyasında Molla Nəsrəddinin gülüş obyektinə çevrilməklə cəzalandırılması, əslində, **gülüşü fallik qarşıdurmanın predmetinə çevirir**. Azərbaycan

¹ Yeri gəlmişkən başqa bir müqayisəyə də baxaq. Yuxarıdakı rəvayət mətnlərindən birində deyilir ki, “Nəsrəddin, bala, sən də o vaxtlar bir qoca kişi olasan, başunda da bir dənə yekə papağ. Gedərsən, uşaqlardan qayışdıydı oynıyarsan. Deyəcəylər, ayə, bı hələ uşağdı dənə, mıyı neynerük öldirirüy. Sən də eləncik qalacaxsan” (30: 335). Nəsrəddinin ölümdən, simvolik olaraq, Şeyxin qəzəbindən xilas olmaq üçün uşaqların arasına girməsi ilə Dirsə xanın oğlancığının uşaqların arasından çıxması faktı diqqətə cəlb edir. Nəsrəddin şeyxin qoçunu “nadan” etməklə onun fallik gücünü əlindən alır: şeyxlə toqquşur. Mətnlərə görə, Nəsrəddin ellər gülüncü olmaqla cəzalanır. Cəzadan qaçmaq üçün ona uşaqların arasına girməklə “qayışdıydı” oynamaq – yəni uşaqlara qoşulmaq tövsiyə olur. Deməli, uşaqların arasına girmək, uşaqlara qoşulmaq, uşağa çevrilmək erkəklikdən, fallik “iddiadan” – toqquşmadan imtina kimi qavranılır. Qayıdaq, Dirsə xanın “oğlancığının” situasiyasına. Eposda təvirləndirilir ki, “Məgər, sultanım, Dirsə xanın oğlancığı üç dəxi ordı uşağı meydanda aşuq oynarlardı. Buğayı qoyu verdilər, oğlancılara “qaç!” dedilər. Ol üç oğlan qaçdı, Dirsə xanın oğlancuğı qaçmadı. Ağ meydanın ortasında baxdı turdu. ... Oğlan bıçağına əl urdu. Buğanın başını kəsdi” (21: 38). Mədəniyyət rəvayət mətni daxilində Nəsrəddinə uşaqların arasına girib “qayışdıydı” oynamağı “tövsiyə edir”, eposda isə Dirsə xanın oğlancığına “aşıq-aşıq” oynayan uşaqların arasından çıxmağı “məqbul görür”. Birincisi fallik konfliktədən yayınmaq, ikincisi isə fallik konfliktə cəlb olunmaq vasitəsidir. Deməli, Dirsə xanın oğlancığı uşaqların arasından çıxmaqla – uşaqılıqdan imtina etməklə buğanın başını kəsir və Buğac olmaqla Dirsə xana fallik oppozisiya təşkil edir. Şeyxin qoçunu şikəst edən Nəsrəddin isə şeyxlə oppozisiyadan qaçmaq üçün uşaqların arasına girir. Təbii ki, simvolik baxımdan hər iki situasiya eynidir. Nəsrəddinin Şeyxlə fallik konfliktədən qaçması üçün uşaqların arasına girməsi (uşağa çevrilməsi) həmin konfliktin yoxluğunu deyil, aradan qaldırılmasının ifadə edir. Beləliklə, Buğacın ərgənləşməsi buğayla döyüşü, Molla Nəsrəddinin normadan kənara çıxması, triksterliyi isə şeyxlə, ata ilə konflikt, onu inkarı labüd edir. Şeyxlə konflikt, ata ilə konflikt. Ata ilə konflikt isə, bütövlükdə, triksterlik davranış və tərsinlik, normadan kənara çıxma və dəlilik etmə üçün mədəni “çixış” yoludur.

can lətifələrində Molla Nəsrəddinin Teymurlənglə, Kəlniyyətin Şah Abbasla qarşıdurmasında gülüşün fallik qarşıdurmanın predmetinə çevrildiyini aydın şəkildə görmək mümkündür. Teymurləngin padşah olduğunu və avtoritarlığı, hakimiyyət və fallik gücü simvollaşdırdığını nəzərə alsaq, onda lətifələrdə komik situasiyalar zəminində onlar arasında baş verən qarşıdurmanın fallik spesifikasını da anlamış olarıq. Eyni vəziyyəti Azərbaycan lətifələrində mövcud olan Kəlniyyət və Şah Abbas oppozisiyasında da görmək mümkündür (toplanılmış mətnlər və müşahidələr göstərir ki, Kəlniyyətlə bağlı mətnlərdə “qeyri-etik motivlərə sıx-sıx” rast gəlinir (16: 15). Sosial məzmun baxımından Kəlniyyət də Molla Nəsrəddin kimi hakimiyyətin, yüksək iradə və gücün təmsilçisi olan padşaha/şaha qarşı çıxır (bax: 14: 21-36; “hökmədar-təlxək” qarşıdurması kimi – 20; “xalq-hakimiyyət” qarşıdurması kimi 11: 59-70; Kəlniyyət və Şah Abbasla bağlı bax: 15: 175-197). Həm Molla Nəsrəddinlə Teymurləng, həm də Kəlniyyətlə Şah Abbas arasındakı qarşıdurma fallik konflikt üzərində qurulmuşdur. Molla Nəsrəddin Teymurləngin yumoristik qarşılığı kimi (28: 485: 498) daim onunla qarşıdurmaya girməklə, onu ələ salmaqla (29: 20-21), qadınlaşdırmaqla (29: 20-21), Kəlniyyət Şah Abbasın atının quyuğunu kəsməklə (30: 340-342) onu fallik gücdən və hakimiyyətdən məhrum etməyə çalışır. Bütün bu davranışlar komik planda baş verir və Molla Nəsrəddinlə Teymurləng, Kəlniyyətlə Şah Abbas arasındakı qarşıdurmanın – söz oyununun əsasında “verbal duel” (13: 326) vasitəsilə qarşıdakını alçaltmaq, kişilik/erkəklik əlamətlərini ələ salmaq, kişilikdən məhrum etmək (qadınlaşdırmaq) texnologiyası dayanır. Necə ki, A.Dandes fallik qarşıdurma kimi şərh etdiyi xoruzdöyüşdürmə və buğadöyüşdürmədə qalibin məğlub olan tərəfi simvolik olaraq kişilikdən məhrum etdiyini, qadınlaşdırdığını vurğulayırdı (10: 293). **Heç şübhəsiz ki, Molla Nəsrəddinin Teymurləngi, Kəlniyyətin isə Şah Abbası komik planda fallik simvollar əsasında söz oyunları vasitəsilə ələ salması, münasibətlərin daim rəqabət və yarış şəraitində qurulması, birincilərin ikinciləri hər dəfə məğlub etməklə şahlıqdan (və ona aid digər simvollar) məhrum etməsi gülüşü fallik qarşıdurmanın, kişilikdən məhrum etmənin predmeti kimi təhlil etməyə imkan verir. Eyni zamanda gülüş tərəflər arasındakı ziddiyyətin, sərtliyin yumuşaldılmasına, konfliktin aradan qalxmasına da xidmət edir.**

“AĞZINDA DIŞLƏ DOĞULMA” ATA İLƏ KONFLİKT KİMİ. Molla Nəsrəddinin doğuluşu¹ ilə bağlı türk xalqlarında müxtəlif əfsanə və rəvayətlər vardır. Türk alimi A.B.Alptekin özbəklərdəki mətn variantı barədə yazır: “rəvayətə görə, testi çömlek, saxsı işləriylə məşğul olan Şermamatın xanımının uşağı olmamış. Bunun üçün qadın səhərə kimi dua edər. Səhər tezdən testi, çömlek, saxsılarını Özbəkistan bazarına apararı Şermamat böyük bir çömləyin içərisində dişləri çıxmış bir oğlan uşağı ilə qarşılaşır. Özbək inanclarına görə, ağızda dişlə doğulan uşaq gələcəkdə ya bir xan, ya da dövlətli bir kimsə olacaq. Bu vaxt çömləyin içərisində olan uşağın kimə aid olduğu aydınlaşdırılmalıdır. Doxsan gün boyunca uşağın ana və babası axtarılsa da, tapılmır və uşağa “Nəsrəddin” adı verilərək böyüdülmür. Ağıllı, zəhmətkeş, söz oyunbazı Nəsrəddin bazarda çömləkçilik edərək yaşayır” (2: 26).

Təsvir olunan mətnə iki məqama diqqət yetirək: Nəsrəddin saxsıda tapılır və ağızda dişlə doğulur. Əvvəla, saxsıda tapılma – möcüzəli doğuluş motivi kimi, Molla Nəsrəddini qeyri-adi, fəvqəladə qəhrəmanlar cərgəsinə daxil edir. Mədəni ənənə Molla Nəsrəddini də Koroğlu, Dədə Qorqud və ya sehirlə nağıl qəhrəmanı kimi mənalandırır. Hesab etmək olar

¹ Qeyd edək ki, ənənədə Molla Nəsrəddinin doğuluşu ilə bağlı başqa bir fakt da vardır. Türk alimi E.Tokmakçioğlunun verdiyi məlumata görə, “Hoca dünyaya *ağlayaraq deyil, gülərək gəlir*. Təkcə ağı, üzü, gözü deyil, *alının ortası* belə gülürmüş (kursiv bizimdir – H.Q.)” (31: 57). Təbii ki, bu inanc mətni də Molla Nəsrəddinin qəribə, qeyri-adi hərəkətlərinin interpretasiyası kimi diqqəti cəlb edir. Ağızda dişlə doğulmaq kimi, gülərək doğulmaq da normadan kənara çıxmanı, qeyri-adiliyi ifadə edir.

ki, həmin obrazları vahid semantika daxilində birləşdirən məqamlardan biri də qeyri-adi doğuluş motividir. Molla Nəsrəddinin həm saxsıda doğulması, həm də doğularkən gülməsi qeyri-adi doğuluş motivi olmaqla yanaşı, tərsinəliyə, normadan kənara çıxmaya da işarə edir. Nağıllarda, dastanlarda möcüzəli doğuluş motivi qəhrəman quruculuğunun əsas əlamətlərindən biri kimi, onun fəvqəladəliyini, qeyri-adiliyini təmin etməyə xidmət edir. Komik və ironik planda isə (dəlilə və axmaqlar timsalında) qeyri-adi və ya möcüzəli doğuluş motivi tərsinəlik, normadan kənara çıxmaq kimi özünü göstərir. Təbii ki, burada lətifə poetikasının və gülüşün rolunu unutmamaq olmaz.

Qayıdaq ikinci detala: ağızda dişlə doğulma məsələsinə. İstər Azərbaycan ərazisindən toplanılmış, istərsə də türk xalqlarındakı inanclara görə, uşağın ağızda dişlə doğulması xüsusi hadisədir. Məsələn, Azərbaycan (Qaraqoyunlu folkloruna) folkloruna aid nümunədə deyilir: “Təzə doğulmuş uşağın dişi varsa, gərək ona qurban kəsilsə, dua yazılsın. Yoxsa evdə bədbəxt hadisə baş verə bilər” (4: 22). Özbəklərin inancına görə isə “...ağızda dişlə doğulmuş uşaq gələcəkdə ya bir xan, ya da dövlətli bir kimsə olacaq” (2: 26). Başqa bir inanca görə, uşağın ağızda dişlə doğulması atasının öləcəyinə işarədir. Özbəklərin Molla Nəsrəddinin doğulması ilə bağlı rəvayət mətnində onun ağızda dişlə doğulması motivi, əslində ata ilə (yuxarıda mətnlərdəki şeyxlə - sakral ata ilə) qarşıdurmanın təzahürüdür. **Hesab etmək olar ki, qoç və ya erkəyin kəsilməsi zəminində şeyxlə tələbələr arasında qarşıdurma ilə Nəsrəddinin ağızda dişlə doğulması simvolik ekvivalentdir.** Əslində, bunların hər ikisi eyni semantikanın fərqli təzahürləridir. Çünki istər şeyxlə yaranan konfliktdəki situasiya (yəni Şeyxin qoçu kəsilmə məqamında Molla Nəsrəddinin gülməsi), istərsə də Molla Nəsrəddinin ağızda dişlə doğulması motivi normadan kənara çıxmanı ifadə edir. Lətifələrdə Molla Nəsrəddinin ənənəyə, sosial norma və qaydalara qarşı çıxması, şübhəsiz ki, mədəniyyətin gülüş vasitəsilə ifadə olunan sosial çıxış (social outlet) nöqtəsidir. Həm ağızda dişlə doğulma faktında, həm şeyxin qoçunun kəsilməsi məsələsində, həm də Molla Nəsrəddin Teymurləng verbal duelində oppozisional situasiya özünü göstərir. Əslində, Molla Nəsrəddin lətifələri də bu və ya digər formada gerçəkliyin ən müxtəlif norma və prinsiplərinin, qayda və qanunlarının, tabu və yasaqlarının inkar olunması, gülüş vasitəsilə ələ salınması üzərində qurulmuşdur. Başqa sözlə desək, Molla Nəsrəddin obrazının timsalında mədəniyyət ənənəyə, norma və qaydalara protestin modelini təqdim edir.

Hesab edirik ki, əfsanə, rəvayət və deyimlərdə Molla Nəsrəddinin sakral, mistik cəhətləri ilə bərabər, normapozucu, oppozitiv xarakteri bu obrazın mədəniyyətdəki bütöv mahiyyətinin dərk olunması, eləcə də lətifələrdəki paradokslarının semantikasının üzə çıxarılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə. Əgər təhlil etdiyimiz əfsanə, rəvayət, inanc və deyim mətnlərini Molla Nəsrəddin lətifələri ilə müqayisə etsək, belə bir fikir irəli sürmək olar ki, həmin təsəvvürlər Molla Nəsrəddinin lətifələrdə təəcəssüm olunan metaforik dünyasının əsas “açarları”dır. Belə hesab etmək olar ki, əfsanə, rəvayət, inanc və deyim mətnləri Molla Nəsrəddin obrazının lətifələrdəki komik və ironik davranışlarının, buradakı gülüşün mənşəyinin və mahiyyətinin mədəniyyətin özü tərəfindən interpretasiya olunmasıdır. Həmin mətnlərin təqdim etdiyi informasiyaya görə:

– Molla Nəsrəddin obrazı mədəniyyətdə komik və ironik məzmun kəsb etməklə yanaşı, sakral-mistik məzmun daşıyan obrazdır, onunla bağlı tabu// yasaq və inanclar mövcuddur;

– Molla Nəsrəddinin sakral semantikasının adının önündəki təyidlərlə (molla, hoca, əfəndi) və onun barəsində olan inanclarla birbaşa bağlıdır;

– Molla Nəsrəddinin şeyxin qoçunun kəsilmə prosesində həm aktiv, həm də passiv iştirak etməsi – “baxıb gülmə”-si mədəniyyət tərəfindən günah kimi mənalandırılmışdır;

– Molla Nəsrəddinlə Şeyx arasındakı qoç konfliktini, əslində Edipal kontekstə ataya qarşı işlədilmiş günahın metaforasıdır ki, mətndə bunun cəzası gülünc vəziyyətə qalmaqla işarələnmişdir;

– Molla Nəsrəddin obrazının lətifələrdəki tərsinəlik semantikasi rəvayətlərdə onun gül-məməli olduğu yerdə gülərək tərsinə hərəkət etməsi ilə şərh olunur;

– Eyni zamanda Molla Nəsrəddinin lətifələrdəki tərsinə hərəkətləri onun dünyaya ağlayaraq deyil, gülərək gəlməsi (“o dünyaya ağlayaraq deyil, gülərək gəlmişdir” (31: 56) ilə də əlaqələndirilir;

– Rəvayət və əfsanələrdə Molla Nəsrəddinin ölümdən, eləcə də fallik qarşıdurmadan qaçmaq üçün uşaq cildinə girməsi simvolik olaraq “uşaqlaşması”, bu obrazın lətifələrdəki davranışlarının metaforik “açarı”-dır;

– Molla Nəsrəddin şeyx, Molla Nəsrəddin Əzrayıl, Molla Nəsrəddin Teymurləng qarşıdurmaları fallik güc, yüksək iradə, iqtidar və hakimiyətlə toqquşma olmaqla bərabər, ataya protestin, gülüş vasitəsilə sosial normadan kənara çıxmanın simvolik işarəsidir;

Beləliklə, həm əfsanə, rəvayət, inanc və deyim mətnləri, həm də lətifələr aid olduqları janrların təbiətinə müvafiq olaraq, Molla Nəsrəddin bərdə biri-biri ilə üzvi şəkildə bağlı olan informasiyaları təqdim edir. Bütün bu informasiyaların cəmi isə ənənədə Molla Nəsrəddinlə bağlı təsəvvürlər sistemini təşkil edir.

Ənənədə Molla Nəsrəddinlə bağlı mövcud olan informasiyaların psixanalitik aspektdən təhlili göstərir ki, gülüş, eyni zamanda işlənilmiş günahın cəzası, fallik qarşıdurmanın – kişilikdən məhrumtəmənin predmetidir. Hesab etmək olar ki, Molla Nəsrəddin lətifələrinin bu aspektdən təhlili maraqlı və yeni nəticələrin əldə olunmasına imkan yarada bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Axısqa folkloru. Bakı: Nurlan, 2008, 269 s.
2. Alptekin Ali Berat. Doğu Türklerinin Nasreddin Hocası Mitolojik Bir Kahraman mıdır? / Bilig GÜZ 2011/ SAYI 59, s. 21-30 S. 26
3. Azərbaycan Folkloru Antologiyası. VI kitab (Şəki folkloru). Bakı: Nurlan nəşriyyatı, 2002, 495 s.
4. Azərbaycan Folkloru Antologiyası. VII kitab (Qaraqoyunlu folkloru). Bakı: Səda nəşriyyatı, 2002, 465 s.
5. Azərbaycan Folkloru Antologiyası. XVI kitab (Ağdaş folkloru). Bakı: Səda nəşriyyatı, 2006, 496 s.
6. Başgöz İlhan. Geçmişten günümüze Nasreddin Hoca. İstanbul: Pan yayıncılık, 2005, 152 s.
7. Bayat F. Korkut Ata. Mitolojiden Gerçekliğe Dede Korkut. Ankara: Karam araştırma ve yayıncılık, 2003, 89 s.
8. Bergson Henri. Gülme. Komiğin anlamı üstüne deneme. İstanbul: Ayrıntı yayımları, 2011, 121 s.
9. Boratav P.N. Nasreddin Hoca. İstanbul: Isık yayımları, 2014, 446 s.
10. Bronner, Simon J., editor. “Structuralism and Folklore.” Meaning of Folklore: The Analytical Essays of Alan Dundes, University Press of Colorado, Logan; Utah, 2007, pp. 123–153
11. Duman Mustafa. Halkın Kahramanı Nasreddin Hoca Timur’a Karşı. folklor/edebiyat, cilt:18, sayı:69, 2012/1, s. 59-70.
12. Dundes Alan and Hauschild Thomas (1983). Auschwitz Jokes. *Western Folklore*, Vol. 42, No. 4, pp. 249-260,
13. Dundes Alan, Jerry W. Leach and Bora Özkök (1970). The Strategy of Turkish Boys' Verbal Dueling Rhymes. *The Journal of American Folklore*, Vol. 83, No. 329, pp. 325-349

14. Erdoğan Necmi. Nasreddin Hoca and Tamerlane: Encounters with power in the Turkish folk tradition of laughter/ REF/JEF? 1-2, p. 21-36, Bucureşti, 2013;
15. Əhmədli A. Azərbaycan ənənəvi xalq lətifələrindən qaynaqlanan bölgə lətifə personajlarının müasir söyləyicilərin repertuarındakı yeri. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər (iyirminci kitab). Bakı: Səda, 2006, s. 175-197
16. Əsgər Ə. Ön söz. Azərbaycan folkloru antologiyası. XII kitab (Zəngəzur folkloru). Bakı: Səda, 2005, 464 s., s. 13-28.
17. Karabaş S. Bütüncül Türk budunbilimine doğru. Ankara: O.D.T.Ü. Fen ve Edebiyat Fakültesi, 1981, 362 s.
18. Karabaş S. Kimi anlatılara göre Nasreddin Hoca'nın sözlensel nitelikleri. Nasreddin Hocaya armağan. (haz. M.S.Koz). İstanbul: Oğlak yayınları. 1996, 327 s. s.169-193
19. Karabaş S. The Use of Eroticism in Nasreddin Hoca Anecdotes. Western Folklore, Vol. 49, No. 3 (Jul., 1990), pp. 299-305
20. Kazımoğlu M. Xalq gülüşünün poetikası. Bakı: Elm, 2016, 306 s.
21. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 1999, 704 s.
22. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VI kitab (Cəbrayıl, Kəlbəcər və Tərtər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, "Zərdabi LTD", 2013, 465 s.
23. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VII kitab (Xocavənd rayonundan toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, "Elm və təhsil", 2014, 444 səh.
24. Qarayev S. Azərbaycan sosiokulturoloji mühitində gülüşün psixosemantikası. Dədə Qorqud jurnalı, 2018/1, s. 78-100.
25. Qarayev S. Mifin tarixə müdaxiləsi: 21 dekabr 2012-ci il. Bakı: Sabah, 2018, 204 s.
26. Qarayev S. "Koroğlu" dastanında ata-oğul konfliktinin psixanalitik semantikasi (Edip kompleksi kontekstində). Xavəri S. Quliyev H. Qarayev S. Folklorun funksional strukturu: multidissiplinar kontekst. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 493 s., s. 361-483.
27. Quliyev H. Müdrik Qoca arxetipinin semantik strukturu və paradigmaları. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 216 s., s. 157-171
28. Marzolph, Ulrich, "Timur's Humorous Antagonist, Nasreddin Hoca", Oriente Moderno, Nouvo Serie, Anno: XV (LXXVI), 2-1996, Instituto Per L'Oriente, C. A. Nallino, s. 485-498.
29. Molla Nəsrəddin lətifələri. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 304 s.
30. Saatlı folklor örnəkləri. I kitab. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 392 s.
31. Tokmakçıoğlu Erdoğan. Bütün Yönleriyle Nasrettin Hoca. İstanbul: Yılmza yayınları, 1991.

İnternet resursları

32. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts&kategori1=veritbn&kelime_sec=295764
33. <https://tr.wikipedia.org/wiki/şeyh>

